

Velika i mala *Hornwerk* vojarna u Osijeku – kronologija građevinskog razvoja

Irena Pauk Sili

Hrvatski restauratorski zavod
Restauratorski odjel Osijek
ipsili@h-r-z.hr

Izvorni znanstveni rad/
Original scientific paper
Primljen/Received: 29. 5. 2017.

UDK
725.1:355](497.5 Osijek)"18/19"

DOI
<http://dx.doi.org/10.17018/portal.2017.5>

SAŽETAK: U radu je obrađena kronologija izgradnje velike i male *Hornwerk* vojarne na prostoru nekadašnjeg istočnog utvrđenja osječke Tvrđe – *Hornwerka*, odnosno „roga” po kojem su i dobile ime. Kako vojarne s tog povijesnog prostora do sada nisu bile predmet istraživanja, ovaj rad nudi cjelovit prikaz njihova nastanka sve do današnjih dana. Temeljem povijesno-arhivskih i konzervatorsko-restauratorskih istraživanja utvrđeno je da su vojarne izgrađene istovremeno u prvoj polovini 18. stoljeća te da se njihov građevinski razvoj može pratiti proučavanjem povijesnih planova i nacрта iz 1810., 1880. i 1904. godine uz usporednu potvrdu materijalnih nalaza na terenu.

KLJUČNE RIJEČI: *Osijek, osječka Tvrđa, Hornwerk, velika i mala vojarna, konjušnice, građevinske faze, konzervatorska istraživanja*

Velika i mala *Hornwerk* vojarna primjeri su vojne profane arhitekture na prostoru osječke Tvrđe s početka 18. stoljeća. Vojarne dosad nisu bile predmetom istraživanja, pa se ovim radom prvi put objavljuju spoznaje koje zorno svjedoče o njihovoj izgradnji i promjenama kroz povijest.

Prestankom ratnih opasnosti na jugoistoku Europe, u drugoj polovici 19. stoljeća, smanjuje se vojno i strateško značenje osječke Tvrđe koja u obrambenom smislu nikad nije oživjela. Ukidanjem odredbe o zabrani izgradnje na potezu topničke potege¹ iz 1882. godine, stvaraju se uvjeti za uklanjanje tvrđavskih bedema i planirano povezivanje urbanističke strukture Tvrđe s već formiranim Gornjim i Donjim gradom.² Regulatorna osnova³ grada Osijeka s detaljno razrađenim planom proširenja izrađena je i odobrena 1912. godine, ali nikad nije realizirana zbog

početka Prvoga svjetskog rata. Stoga je planirano rušenje čitavog bedemskog sklopa Tvrđe zajedno s istaknutim *Hornwerkom*⁴ uslijedilo nakon dugotrajnih pregovora o preuzimanju državnog tvrđavskog zemljišta, koje prelazi u vlasništvo gradske općine dvadesetih godina 20. stoljeća.

Radove rušenja *Hornwerka* ubrzala je planirana izgradnja „Munjare”, električne centrale i električnog tramvaja koja je izgrađena 1926. godine na poziciji srušenih objekata u sjevernom dijelu *Hornwerka*. Istovremeno, povijesni prostor iskorišten je za „tramvajska spremišta i otvoreni prostor tramvajske remize na istočnoj strani”.⁵ Uklanjanjem bedema, Tvrđa je izgubila izvorni oblik i volumen, a pokušaj povezivanja s ostalim dijelovima grada ostao je nerealiziran.⁶ Na prostoru *Hornwerka* ostale su sačuvane dvije barokne prizemnice, izvorno u funkciji velike (sl. 1 i 3) i male vojarne (sl. 2 i 4).⁷ Velika vojarna⁸ adaptirana je 1904. godine u gabaritima prethodne barokne vo-

1. Pogled na zapadno pročelje velike *Hornwerk* vojarne (fototeka HRZ-a, snimila I. Pauk Sili)

View of the west front of the Large Hornwerk Barrack (Croatian Conservation Institute Photo Archive, photo by I. Pauk Sili)

2. Pogled na sjeverno pročelje zatečenog ostatka male *Hornwerk* vojarne (fototeka HRZ-a, snimila I. Pauk Sili)

View of the north front of the Large Hornwerk Barrack remains (Croatian Conservation Institute Photo Archive, photo by I. Pauk Sili)

3. Pogled na istočno pročelje velike *Hornwerk* vojarne (fototeka HRZ-a, snimila I. Pauk Sili)

View of the east front of the Large Hornwerk Barrack (Croatian Conservation Institute Photo Archive, photo by I. Pauk Sili)

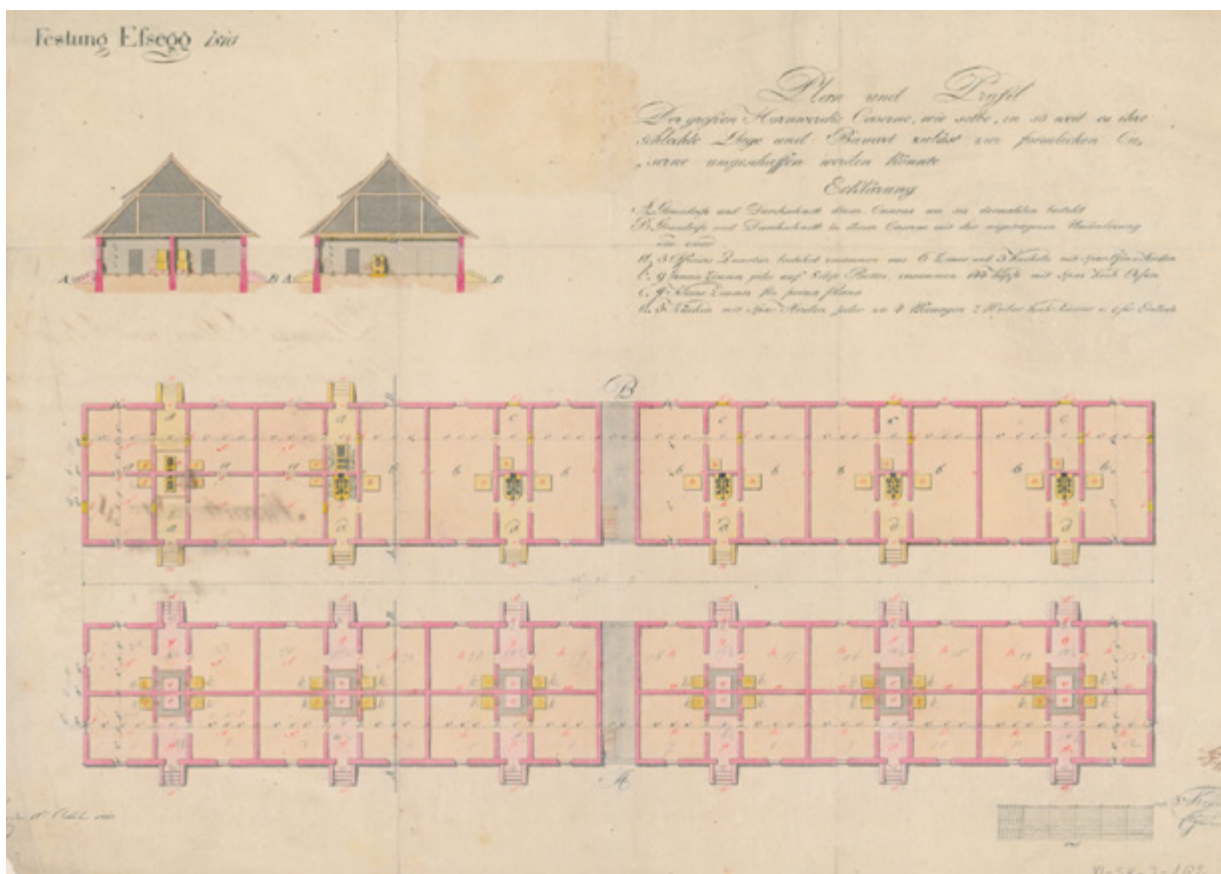

4. Pogled na južno pročelje zatečenog ostatka male *Hornwerk* vojarne (fototeka HRZ-a, snimila I. Pauk Sili)

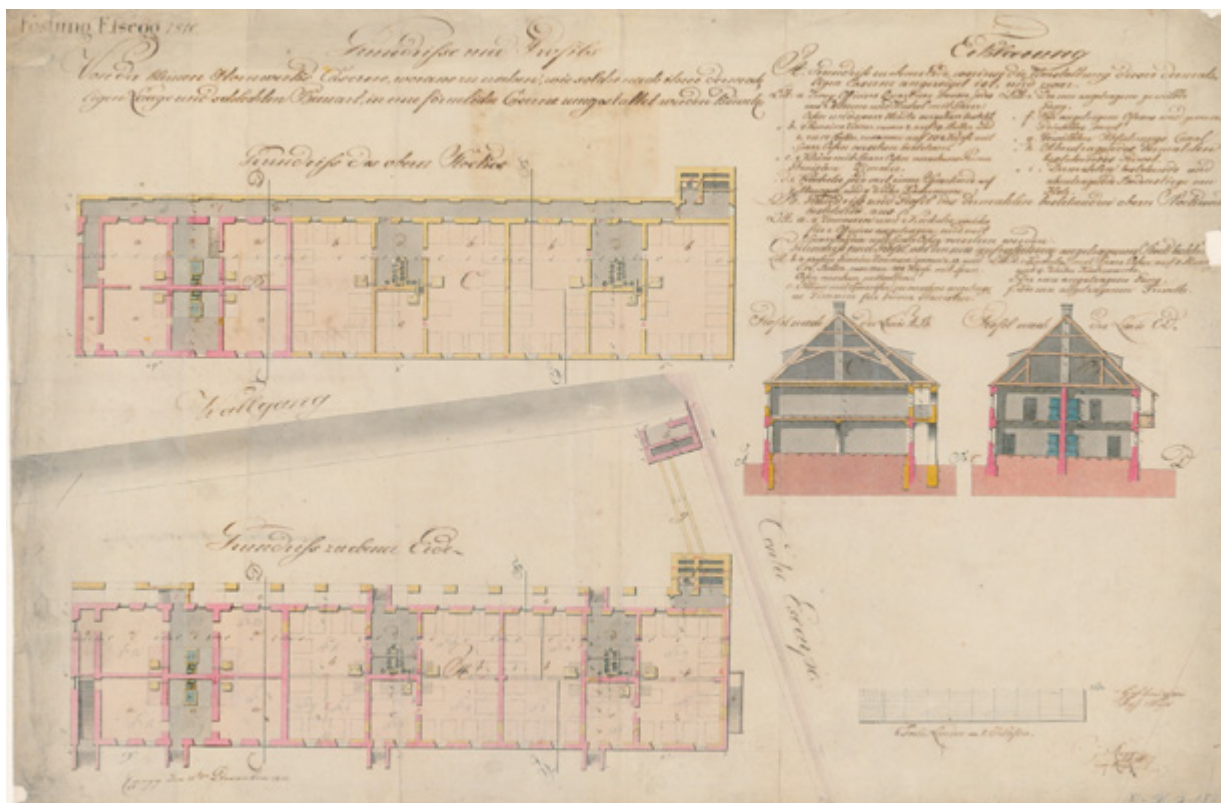
View of the south front of the Large Hornwerk Barrack remains (Croatian Conservation Institute Photo Archive, photo by I. Pauk Sili)

6. Tlocrt i presjek velike Hornwerk vojarne Utvrda Osijek, 1810. (Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu)
 Ground plan and cross section of the Large Hornwerk Barrack, Fort Osijek, 1810 (National and University Library, Zagreb)

7. Tlocrt i presjek male Hornwerk vojarne Utvrda Osijek, 1810. (Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu)
 Ground plan and cross section of the Small Hornwerk Barrack, Fort Osijek, 1810 (National and University Library, Zagreb)

8. Pronađeni temelji sjeveroistočnog ugla male Hornwerk vojarne (fototeka HRZ-a, snimila I. Pauk Sili)
Discovered foundations of the northeast corner of the Small Hornwerk Barrack (Croatian Conservation Institute Photo Archive, photo by I. Pauk Sili)

jektu plan s ucrtanim objektima u Hornwerku datira iz 1715. godine, stoga se pretpostavlja da su vojarne kompletno izgrađene u prvim desetljećima 18. stoljeća. Poznato je da su se do 60-tih godina 18. stoljeća na tom prostoru nalazile tri vojarne: *Fortifikations Kaserne*, *Grosse Hornwerk Kaserne* i *Neue Hornwerk Kaserne* (sl. 5).¹³ Pronalazak vrlo značajnog arhivskog nacrtu *Festung Esseg 1810., Plan und Profil* (sl. 6)¹⁴ omogućuje rekonstrukciju prostornih i oblikovnih obilježja velike vojarne. Iako je nacrt rađen u svrhu obnove, to je relevantan dokument za rekonstrukciju izvornih prostornih struktura, dok je sondiranjem na terenu potvrđeno da je vojarna sačuvana uglavnom u izvornim gabaritima. Nacrt pruža uvid u tlocrt zatečenog stanja¹⁵ i presjek (označeno u tlocrtu pod A) s prijedlogom adaptacije velike vojarne. Vidi se da je objekt izgrađen u obliku izduženog pravokutnika sa središnjim poprečnim hodnikom, simetričnom podjelom unutrašnjih prostornih jedinica i pojedinačnih pristupnih stuba sa zapadne i istočne strane. Svaka prostorna jedinica sastoji se od četiri prostorije istih dimenzija koje su sa zapadne i istočne strane povezane manjim ulaznim hodnicima.

Istovremeno je izrađen i plan male vojarne prema arhivskom nacrtu *Festung Esseg 1810., Grundrisse und Profile* (sl. 7).¹⁶ Uz objekt¹⁷ je s južne strane ucrtan bedemski rov. Prema tlocrtima se može pretpostaviti da je objekt prvotno bio izgrađen kao katnica s istočne, a većim dijelom

kao prizemnica sa zapadne strane. U prizemlju i na katu istočnog dijela građevine nalazio se prostor za smještaj časnika, a u ostatku prizemlja prostor za vojnike. U nacrtu su detaljno navedene funkcije pojedinih prostorija. U prizemlju (A) se s istočne strane nalazio časnički stan (a) – „dvije časničke odaje, svaka sa dvije sobe, kuhinjom sa štednjakom i kaminom“. Zapadni dio prizemlja (b) bio je podijeljen na zajedničke sobe, od kojih dvije imaju po 13 kreveta,¹⁸ a druge dvije 14 kreveta, zajedno „108 glava s kaminom“. U središnjem i zapadnom dijelu objekta nalazile su se sobe (c) s kaminom za smještaj časnika s činom *prima planisten*. Njihove su sobe imale kamin i zaseban ulaz, a otvorima su bile povezane sa zajedničkim spavaonicama. Dvije su kuhinje (d) orijentirane na južnu stranu. Imale su zasebne ulaze i otvore prema spavaonicama. Zasebno zidano unutrašnje stubište s istočne strane vodilo je na kat u časnički stan. Na postojećem katu (B) nalazile su se četiri sobe i dvije kuhinje za dva časnika „sa štednjakom i kaminom“. Sobe s južne strane imale su pristup otvorenom drvenom trijemu.

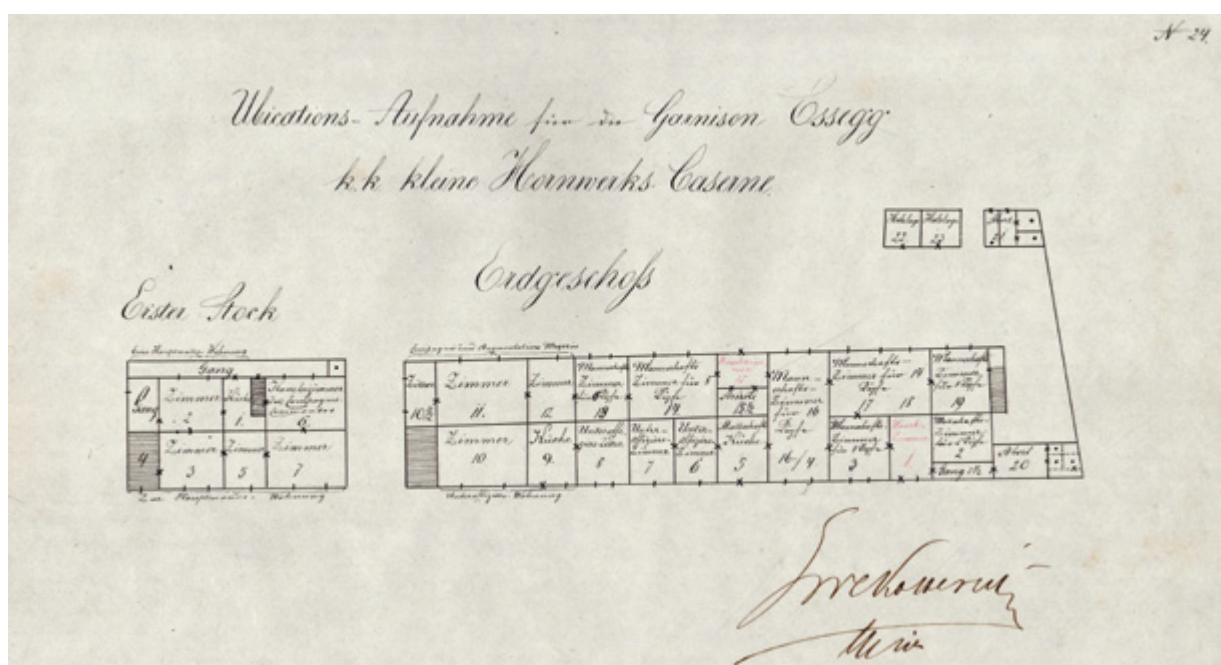
Uvidom u arhivski nacrt, može se zaključiti da današnji ostaci gabarita male vojarne predstavljaju samo jednu trećinu očuvanog, izvorno mnogo dužeg objekta koji se protezao prema istoku i zapadu. Naime, otvaranjem zemljane sonde s istočne strane građevine (sl. 8), pronađen je temelj sjeveroistočnog ugla nekadašnjeg perimetralnog

10. Snimka smještaja za garnizon Osijek, carsko kraljevska velika Hornwerk vojarna (Državni arhiv u Osijeku)
Location for the Osijek Garrison, Imperial and Royal Large Hornwerk Barrack (State Archive in Osijek)

11. Snimka smještaja za garnizon Osijek, carsko kraljevska mala Hornwerk vojarna (Državni arhiv u Osijeku)
Location for the Osijek Garrison, Imperial and Royal Small Hornwerk Barrack (State Archive in Osijek)

nitarnom čvoru. Uz zapadno pročelje planirano je uklanjanje vanjskih drvenih stuba za tavan. U prijedlogu preinaka prikazana je dogradnja kata na preostali prizemni dio, uz dogradnju kontinuiranog trijema (e) cijelom dužinom južnog pročelja. Trijem se u prijedlogu oslanja na zidane stubove. U presjeku je prikazan izgled kata zatečenog stanja (C-D) s istaknutim prolaznim hodnikom i izgled predložene dogradnje (A-B) sa zatvorenim zidanim hodnikom s otvorima. Prizemni i katni prostor bili su u funkciji spavaonica s pripadajućim pomoćnim prostorijama. Na katu je planirana izgradnja četiriju velikih spa-

vaonica za smještaj 108 vojnika, dviju soba za časnike s činom *prima planisten* i dviju kuhinja.

Uređenje vojarni i planovi iz 1880. godine

U drugoj polovici 19. stoljeća, točnije 1880. godine izrađene su skice velike i male vojarnje, odnosno *Snimke smještaja za Garnizon Osijek* (sl. 10)²² koje za rekonstrukciju građevinskog razvoja imaju veliku važnost jer su u njima zabilježeni podatci o manjim izvedenim te planiranim, ali neizvedenim zahvatima. Što se tiče velike vojarnje, ona je zadržala oblik izduženog pravokutnika, dok unutarnji

14. Drvena konstrukcija – nosiva greda, vuta i stup (fototeka HRZ-a, snimila I. Pauk Sili)
Wooden construction: support beam, haunch and column (Croatian Conservation Institute Photo Archive, photo by I. Pauk Sili)

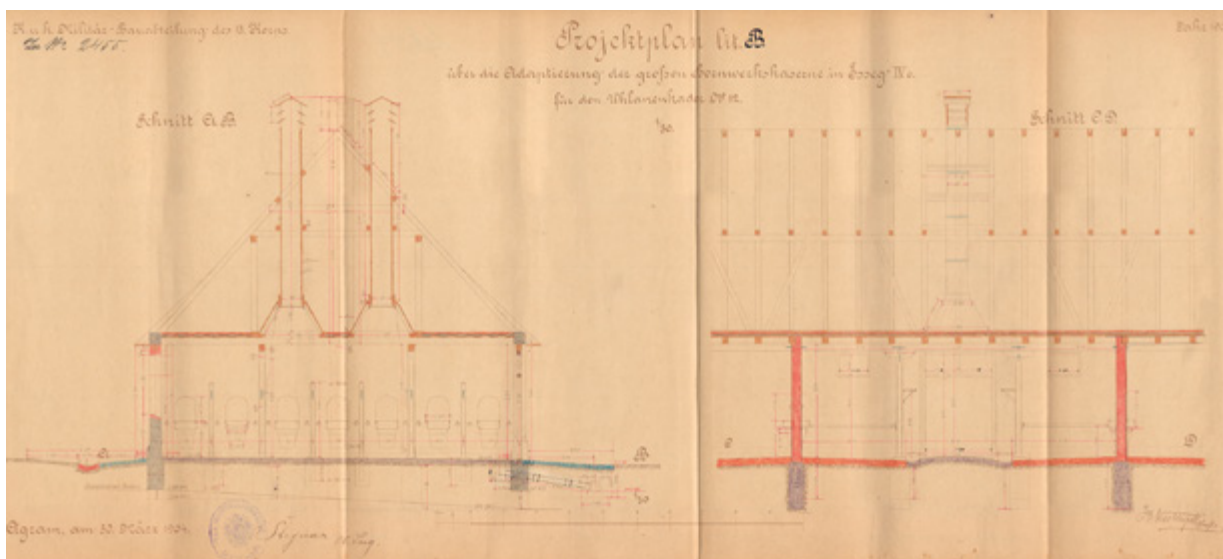
15. Metalni utori na drvenim stupovima konjušnice za ugradnju pregrada (fototeka HRZ-a, snimila I. Pauk Sili)
Metal slots for installing partitions on wooden columns in the stables (Croatian Conservation Institute Photo Archive, photo by I. Pauk Sili)

licu mjesta te je sastavljen zapisnik²⁶ s pripadajućim nacrtima koji je upućen kr. županijskom fiziku dr. Stjepanu Kallivori i županijskom tehničkom izvijestitelju Josipu Doljaku kako bi podnijeli izvještaj s konkretnim prijedlogom. U obrazloženju Kallivora navodi niz opravdanih razloga zbog kojih se građevinska dozvola za preuređenje erarskih objekata u *Hornwerku* treba uskratiti. Naime, velika *Hornwerk* vojarna smještena je na najprometnijoj cesti koja spaja Gornji s unutarnjim (Tvrđa) i Donjim gradom. U blizini se nalazi gradski most preko Drave pa smatra nedopustivim da se „skoro u centru grada“ preuredi zgrada sa štalom za 50 konja. „Neprestani prolaz neuvježbanih 50 konja ovom uztkom i frekventnom cestom mogao bi za prolaznike, ljude, školsku djecu, kola, tramvaj lakho pogibljan postati.“²⁷ Kallivora zaključuje i predlaže da se po uzoru na novosagrađene vojarnje i ta vojarna za 12. ulansku pukovniju smjesti izvan grada, ponajviše iz higijenskih i zdravstvenih razloga. Slične razloge u svojem očitovanju navodi i tehnički izvijestitelj Doljak koji je mišljenja da se građevinska dozvola treba uskratiti ponajprije zbog prometnih, a zatim i estetskih razloga.²⁸ Također upozorava da bi šindrom prekrivena velika vojarna prenamjenom

prostora u štale i svakodnevnim dovozom slame i sijena predstavljala opasnost od požara za okolno stanovništvo. Na sjednici²⁹ Gradskog poglavarstva, mješoviti Gradski

16. Drveni strop konjušnice s nekadašnjim otvorima za odzračivanje (fototeka HRZ-a, snimila I. Pauk Sili)
Wooden ceiling of the stables with former ventilation openings (Croatian Conservation Institute Photo Archive, photo by I. Pauk Sili)

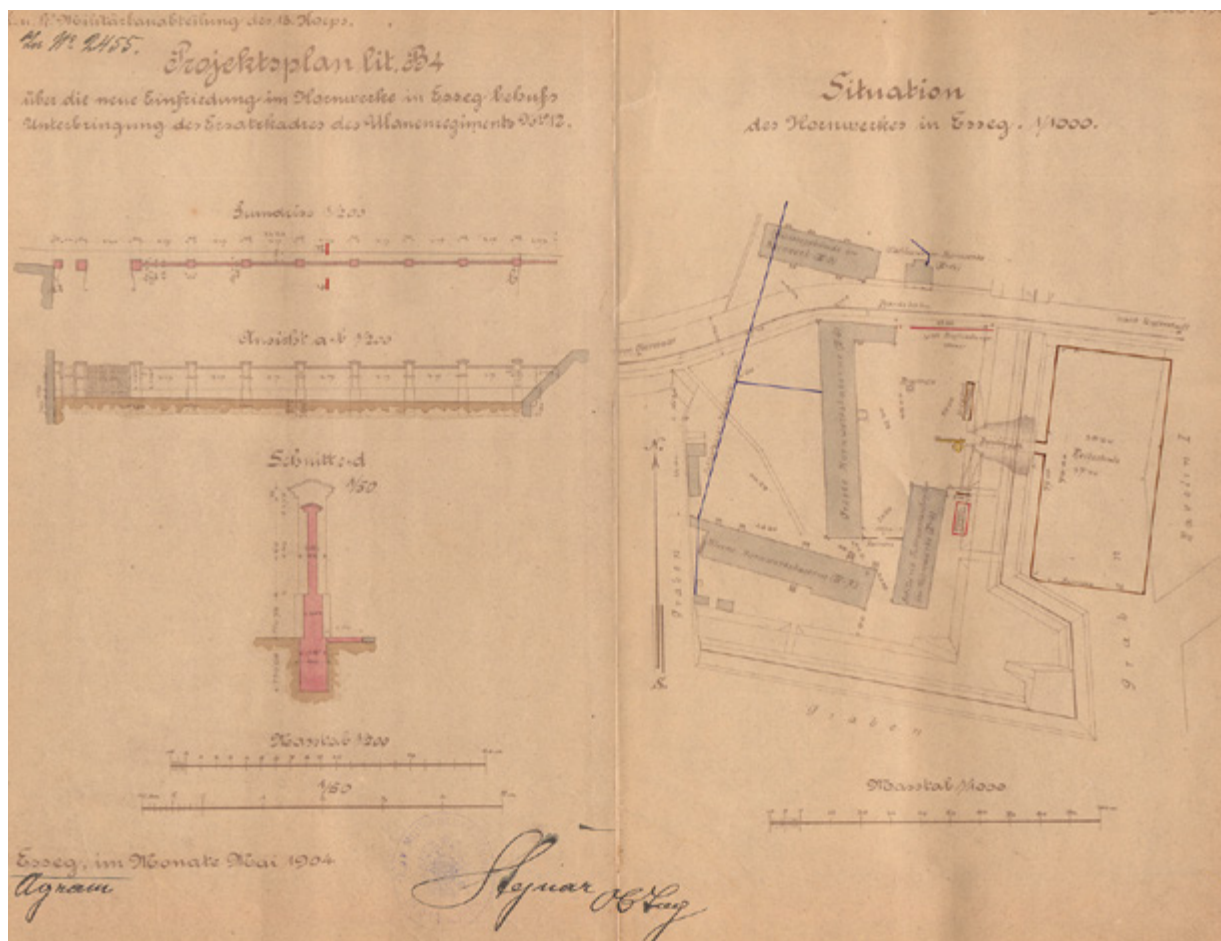

17. Projektni plan adaptacije (list B) velike Hornwerk vojarne za konjaničku postrojbu, 1904. (Državni arhiv u Osijeku)
Project plan for adaptation (sheet B) of the Small Hornwerk Barrack for a cavalry unit, 1904 (State Archive in Osijek)

odbor na čelu s gradskim zastupnicima Reisnerom, Mučevićem i Spitzerom donosi odluku kojom gradska općina ustraje u uskraćivanju građevinske dozvole za prenamjenu Hornwerk vojarni jer bi „budući razvoj grada nenaknadivu štetu trpio“³⁰. Rasprave o tom predmetu nastavljaju se cijele 1904. godine jer se zahtjevi Zbornog zapovjedništva „kose sa najbitnijim interesima grada, a stoje u očitopreci sa estetskim okvirima, sa cestovno-redarstvenim, građevnim i zdravstvenim propisima“³¹. S obzirom na to da je problem ostao neriješen, početkom 1905. godine pregovore preuzima kraljevski ugarski zajednički ministar domobranstva. On upućuje dopis zajedničkom ministru rata te moli da se novonastali problemi između grada Osijeka i 13. zbornog zapovjedništva povoljno riješe za obje strane. U ministrovu odgovoru³² stoji da će 13. zborni zapovjedništvo preraditi planove i nacрте prema preporuci grada te će im tada biti dodijeljena građevinska dozvola. Dana 3. svibnja 1905. godine Gradsko je povjerenstvo izvršilo uvid³³ u izmijenjenu projektnu dokumentaciju na koju nije bilo prigovora te je povjerenstvo jednoglasno predložilo izdavanje građevinske dozvole.³⁴ Dio pregovora bilo je i podizanje ogradnog zida oko vojarni. Tehnički izvjestitelj Doljak u svojem očitovanju navodi da ograda prema navedenom prijedlogu za 40 cm izlazi izvan zemljišta vojarne te sužava postojeću cestu; obrazlaže da se zid ne može podići dok se zastupnici grada o predloženom smjeru ne dogovore na temelju građevnoga reda. Regulacija prostora Hornwerka i okolnih cesta početkom 20. stoljeća nije bila riješena pa Doljak upozorava „ako do reguliranja naručene ceste bude došlo to bi erarske zgrade koje se namjeravaju sada preurediti došle u građevni pravac pa bi se morale izvesti. Stoga ne bi bilo uputno da se dozvoli skupocjeno preuređenje takovih zgrada koje imaju u sadašnjem obliku i građevnom stanju vrlo

malo vrijednosti“³⁵. Nakon izmjene projektnih nacрта za koje je utvrđeno da odgovaraju uputama građevnog reda III. za grad Osijek, ograđuje se prostor prema cesti, probija novi izlaz s južne strane kroz bedeme za prolaz konja do jahaonice.³⁶ Obnove i uređenje vojarni koji se spominju u pregovorima doista su se dogodili, što potvrđuju i pronađeni planovi iz 1904. godine iz Državnog arhiva u Osijeku, kao i konzervatorska istraživanja na terenu. Velika vojarna (sl. 12)³⁷ jednim je dijelom preuređena za konjušnice, dok je u ostatku zadržan stambeni prostor, a u tu se svrhu dograđuje i manje sjeverno krilo s ulaznim hodnikom i dvjema prostorijama. Njime zgrada tlocrtno dobiva L-oblik³⁸ koji je zadržan sve do današnjih dana (sl. 13). Dogradnja novog krila uvjetovala je otvaranje novih otvora u unutrašnjosti pa se shodno novonastaloj situaciji stambene prostorije grupiraju u sjeverozapadnom dijelu objekta. Prostorija s tavanjskim stubama proširena je uklanjanjem postojećih zidova. Novosagrađeni sjeverni zid u funkciji je nove spavaonice, a probijanjem otvora na zapadnom zidu povezuje se s velikom proširenom prostorijom. Zadržan je poprečni hodnik koji je nakon probijanja otvora vrata na središnjem pregradnom zidu imao funkciju povezivanja susjednih prostorija. Nekad velika prostorija³⁹ pregrađena je u dvije manje. Jedna od njih imala je ulaz sa zapadnog pročelja. Prilikom adaptacije srušen je pregradni zid današnje prostorije 6 koja je pretvorena u izduženu prostornu jedinicu. U nju se ulazilo iz poprečnog hodnika koji je sa sjeverne strane imao ulaz u jednu od posljednjih dviju prostorija u nizu. One su nastale rušenjem pregradnih zidova i reorganizacijom nekadašnjih spavaonica i jednog hodnika. Starije, zapadno krilo povezano je s novim sjevernim, preko hodnika manjih dimenzija iz kojega se ulazilo u spavaonice sjevernog krila te izlazilo na ulicu i u dvorište.

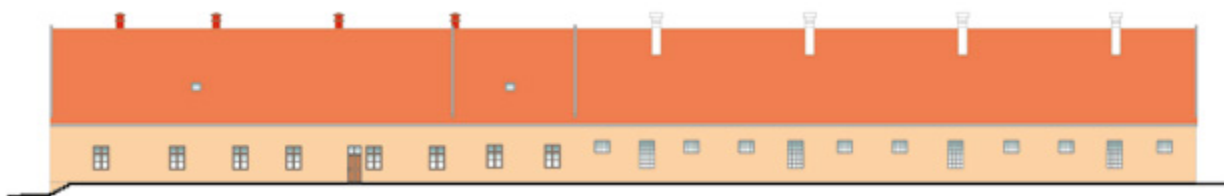

18. Projektni plan o novom ograđivanju u Hornwerku, 1904. (Državni arhiv u Osijeku)
Project plan for new fencing in the Hornwerk, 1904 (State Archive in Osijek)

Adaptacija za konjušnice izvedena je u zatečenim garbitima zapadnog krila. I dok se još 1880. godine u tom dijelu vidi grupiranje ukupno dvanaest velikih prostorija oko tri središnje osi, zahvatom iz 1904./1905. uklonjen je dio pregradnih zidova te su sazidani novi, pri čemu je prostor podijeljen na četiri jedinice za smještaj konjušnica s pripadajućim ulazima.⁴⁰ Između stambenog dijela i konjušnica nalazile su se prostorije za pohranu jahaćih rekvizita (prostorija 14) i za skladištenje konjske hrane (prostorija 15).⁴¹ Svaka je konjušnica popločena opekama te nadstropljena konstrukcijom (sl. 14 i 16) s jednostrukom oplatom na preklop. Konstrukcija leži na horizontalnim gredama ojačanim drvenim vutama i stupovima s bazama.⁴² Izrađena je od kombinacije drva: borovine i hrasta, a nosive grede, vute, stupovi i baze od hrastova drva. Na stropovima se nalaze po dva otvora za ozračivanje dok su na stupovima ugrađeni metalni utori (sl. 15) u funkciji pregrada između konjskih boksova s pojilima. Zidovi su raščlanjeni četirima pravokutnim metalnim prozorima s mehanizmom otvaranja prema unutra. Prozori su podijeljeni na ostakljena polja i imaju bočne metalne graničnike koji omogućavaju otvaranje „na oberliht“. Osim navedenih, na zapadnom zidu svake konjušnice

nalazio se po jedan pravokutni prozorski otvor. Njegov metalni okvir podijeljen je na fiksni donji dio i nadsvjetlo, s mogućnošću otvaranja „na oberliht“. Svaka konjušnica ima drvena dvokrilna vrata,⁴³ a iznad svakog ulaza ugrađeni su horizontalni gredni nosači dok su nadvoji ostalih otvora od opeke. Iznad konjušnica ugrađeni su vertikalni ventilacijski kanali, pri čemu se čini da je tom prilikom moralo biti povišeno krovništvo, a iznad stambenog dijela sagrađeni su novi dimnjaci te tavanski otvori (sl. 17).⁴⁴ Pročelja velike vojarnje vrlo su jednostavna, s glatkim zidnim ploham, bez žbukanih istaka, samo s podnožjem i drvenim krovnim strehama. Pročelja stambenog dijela raščlanjena su jednostavnim pravokutnim prozorima s drvenom stolarijom, a zidovi gospodarskog dijela visoko postavljenim metalnim prozorima manjih dimenzija, većim pravokutnim prozorima i velikim drvenim vratima konjušnica. Na ulazima u konjušnice nalazile su se pristupne rampe od opeke koje nisu sačuvane. Tlocrtni izgled male vojarnje može se pratiti prema situacijskom planu iz 1904. godine⁴⁵ (sl. 18), s obzirom na to da plan adaptacije za samu zgradu iz tih godina nije pronađen. U istočnom dijelu objekta vidljiv je istaknuti dio trijema na katu te pristupne stuba sa sjeverne i

19. Velika Hornwerk vojarna, arhitektonska snimka zapadnog pročelja, prijedlog prezentacije (dokumentacija HRZ-a, podloge izradio S. Lovrinčević, obradile I. Pauk Sili, V. Giener)

Large Hornwerk Barrack, architectural drawing of the west front, presentation proposal (Croatian Conservation Institute documentation, drawing by S. Lovrinčević, edited by I. Pauk Sili, V. Giener)

20. Velika Hornwerk vojarna, arhitektonska snimka istočnog pročelja, prijedlog prezentacije (dokumentacija HRZ-a, podloge izradio S. Lovrinčević, obradile I. Pauk Sili, V. Giener)

Large Hornwerk Barrack, architectural drawing of the east front, presentation proposal (Croatian Conservation Institute documentation, drawing by S. Lovrinčević, edited by I. Pauk Sili, V. Giener)

21. Velika Hornwerk vojarna, arhitektonska snimka sjevernog i južnog pročelja, prijedlog prezentacije (dokumentacija HRZ-a, podloge izradio S. Lovrinčević, obradile I. Pauk Sili, V. Giener)

Large Hornwerk Barrack, architectural drawing of the north and south fronts, presentation proposal (Croatian Conservation Institute documentation, drawings by S. Lovrinčević, edited by I. Pauk Sili, V. Giener)

južne strane. U zapadnom dijelu ucrtan je izduženi dio nekog aneksa.

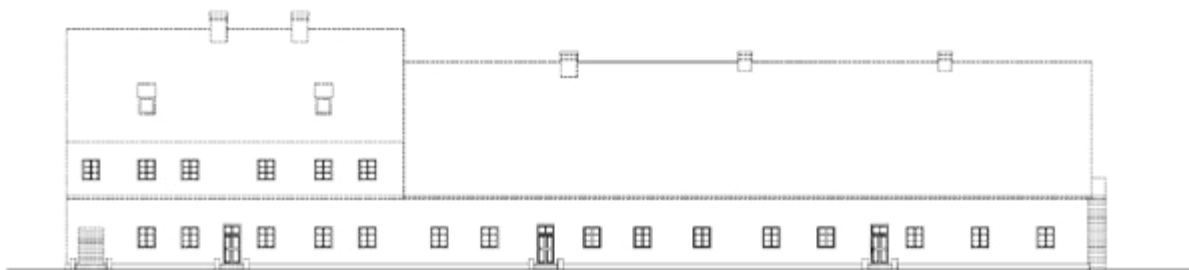
Veliki zahvat na vojarnama 1904/1905. godine značio je potpunu promjenu dotadašnjeg prostora i oblikovanja dviju zgrada, kao i okolnog prostora, a srećom je i dobro dokumentiran te većim dijelom sačuvan, pa se može valorizirati kao najcjelovitija građevinska faza sklopa.

Sudbina Hornwerk vojarni u 20. stoljeću

Nije poznato kad se točno ukida primarna funkcija vojarni i konjušnica, ali se okvirno može zaključiti da je to bilo tridesetih godina 20. stoljeća, nakon čega se objekti prenamjenjuju za različite svrhe. Pretpostavlja se da je tada došlo do spuštanja visine krovišta velike vojarni na postojeću visinu.⁴⁶ Otvori ozračnika konjušnica zatvaraju se drvenim daščanim poklopcima u podu tavana, demontiraju se ver-

tikalni ventilacijski kanali i zazidavaju prozorski otvori na zapadnom zidu. Na kosine krovnih ploha postavljaju se metalni krovni prozori i ukidaju se pristupne rampe od opeke. Manje promjene u formatima i oblikovanju otvora vidljive su na pročeljima, a probijaju se i novi prozori i vrata. Na konjušnici (prostorija 18) otvaraju se bočni otvori uz glavni ulaz. Na njih se montiraju stara drvena vrata s konstrukcijom stupa i istovremeno izrađuju nova s uzidanim šarnirima. Unutarnja podjela prostornih jedinica je čitka i, u odnosu na posljednju adaptaciju iz 1904. godine, gotovo nepromijenjena.⁴⁷ Do danas se zadržalo jednostavno oblikovanje pročelja s glatkim zidnim ploham bez žbukanih istaka i potkrovnog vijenca. Podnožje je zidano i na njemu je u manjoj mjeri sačuvana žbuka. Sjeverozapadni je ugao devastiran postavljanjem recentnih prozora i ulaznih vrata s izlogom na pozicije izvornih. Prema zatečenom stanju,⁴⁸ cijelom dužinom zapadnog pročelja

22. Mala Hornwerk vojarna, sjeverno pročelje, idealna rekonstrukcija (dokumentacija HRZ-a, izradile I. Pauk Sili, V. Giener)
Small Hornwerk Barrack, north front, ideal reconstruction (Croatian Conservation Institute documentation, drawing by I. Pauk Sili, V. Giener)

23. Mala Hornwerk vojarna, južno pročelje, idealna rekonstrukcija (dokumentacija HRZ-a, izradile I. Pauk Sili, V. Giener)
Small Hornwerk Barrack, south front, ideal reconstruction (Croatian Conservation Institute documentation, drawing by I. Pauk Sili, V. Giener)

24. Mala Hornwerk vojarna, istočno i zapadno pročelje, idealna rekonstrukcija (dokumentacija HRZ-a, izradile I. Pauk Sili, V. Giener)
Small Hornwerk Barrack, east and west fronts, ideal reconstruction (Croatian Conservation Institute documentation, drawing by I. Pauk Sili, V. Giener)

izmjenjuju se recentni otvori vrata, dvokrilni prozori u funkciji radionica i prozori nekadašnjih konjušnica, danas skladišnih prostora.⁴⁹ Krovšta obaju krila velike vojarne su dvostrešna i završavaju zidanim zabatima sa sjeverne i istočne strane, dok je zabat s južne strane izveden od drvenih dasaka. Karakteristika krovšta je upotreba različitih vrsta crjepova i sustava pokrivanja.⁵⁰ Najveću devastaciju doživjela je zgrada male vojarne. Tijekom Drugog svjetskog rata uništen je istočni katni i prizemni zapadni dio objekta. Nad zatečenim gabaritima središnjeg dijela podignut je četverostrešni krov koji se 2011. godine urušio. Od tada je objekt izložen propadanju. Interijer je izmijenjen pregradnjama i upotrebom novih, recentnih materijala. Objekti i eksterijer su zapušteni.

Zaključak i smjernice za prezentaciju

Možemo zaključiti da je povijesni prostor *Hornwerka* zajedno s pripadajućim građevinama doživio veliku transformaciju kroz povijest. U razdoblju koje je prethodilo njegovoj izgradnji, potkraj 17. stoljeća, prostor je zbog blagog uzvišenja s istočne strane utvrdenoga grada smatran slabom točkom obrane. Danas pak trpi posljedice urbanističkih okolnosti koje su rezultat rušenja gradskih bedema, te u urbanističkom pogledu ostaje nepovezan s ostatkom grada, nedefiniran i degradiran zajedno s ostacima zatečenih baroknih vojarni koje postupno propadaju. Nakon primarnog uvida u stanje vojarni, utvrđeno terenskim istraživanjem, zaključeno je da su objekti sagrađeni istovremeno u prvoj polovici 18. stoljeća te su se razvijali u nekoliko građevinskih faza. Vojarne su od izgradnje do današnjih dana doživjele brojne promjene i dokidanje arhitektonskih obilježja, što je dokazano povijesno-arhivskim te konzervatorsko-restauratorskim istraživanjima.

Izvorni izgled velike vojarne nije sačuvan, a posljednja obnova s početka 20. stoljeća u velikoj je mjeri definirala izgled građevine i okolnog prostora. Stoga se za obnovu velike *Hornwerk* vojarne predlaže rekonstrukcija posljednjeg cjelovitog izgleda pročelja iz 1904. godine (**sl. 19, 20 i 21**). U većoj je mjeri sačuvan i izgled unutarnjeg prostora uz minimalne pregradnje; stoga se, zbog povijesne i ambijentalne vrijednosti, predlaže zadržavanje i prezentacija zatečenih drvenih stropnih konstrukcija i štukatura, izvornih podova od opeke te rekonstrukcija izvorne stolarije i montaža na izvorne pozicije. Predlaže se zatim obnova svih četiriju

konjušnica prema sačuvanim elementima, kao i zadržavanje drvene stropne konstrukcije s jednostrukom oplatom na preklop, horizontalnim gredama, vutama, drvenim stupovima i kvadratnim bazama. Mjestimično sačuvane, metalne elemente na drvenim stupovima i zidovima koji su nekad bili u funkciji konjušnica potrebno je očistiti, konzervirati i prezentirati. Istovremeno s rekonstrukcijom krovšta treba ukloniti recentne krovne prozore sa zapadne i istočne strane krova iznad konjušnica i umjesto njih rekonstruirati dimenzijama i oblikom parove vertikalnih ventilacijskih kanala i pripadajuće stropne otvore za konjušnice prema presjeku nacrtu iz 1904. godine.

Prijedlog prezentacije i obnove male *Hornwerk* vojarne zasniva se na idealnoj rekonstrukciji objekta u izvornim

gabaritima (sl. 22, 23 i 24). U zatečenom dijelu građevine predlaže se zadržavanje izvorne organizacije unutarnjeg prostora, a u rekonstruiranom dijelu slobodni tretman ovisno o budućoj namjeni i potrebama korisnika. Predlaže se pronalazak svih temelja, cjelovita rekonstrukcija perimetralnih zidova, prozorskih i ulaznih otvora, konsolidacija zatečenih zidova te natkrivanje prostora stropovima, katom i krovom prema tlocrtu iz 1810. godine, zajedno s rekonstrukcijom drvenog trijema s južne strane.

U budućoj obnovi osječkih *Hornwerk* vojarni, važan je konzervatorsko-restauratorski pristup utemeljen na istraživanjima jer spoznaje o izvornom izgledu građevina i njihovim naknadnim promjenama mogu pridonijeti adekvatnoj odluci u definiranju konzervatorske prezentacije. ■

Bilješke

- 1 Topnička potega je brisani prostor oko Tvrđe na kojem je zbog uvjeta i načina ratovanja bila zabranjena bilo kakva izgradnja.
- 2 Niz je različitih razloga koji iz perspektive stanovnika i predstavnika grada idu u prilog rušenju bedema. Prema Z. Živaković-Kerže, „čvrsta fortifikacija bastiona onemogućavala je svaku izgradnju, dogradnju ili preinaku u tom dijelu grada. Iz tih je razloga bilo otežano slobodno prometovanje s ostalim dijelovima grada“. ZLATA ŽIVAKOVIĆ-KERŽE, 1996., 62.
- 3 Nastala je „kao nadopuna Građevnog reda iz 1900. godine. Autor regulatorne osnove bio je gradski građevni oficijal Skender Kovačević“. SONJA GAČINA, GRGUR MARKO IVANKOVIĆ, 1996., 50.
- 4 „...predstavlja poveznicu u kontinuitetu urbanog tkiva između Tvrđe i Donjeg grada, te nekadašnji ulazni pretprostor u pristupu Tvrđi.“ ZLATKO UZELAC, 2009., bez numeracije stranica.
- 5 Isto bez numeracije stranica.
- 6 Nakon rušenja bedema, „urbana struktura Osijeka poprimila je longitudinalna obilježja i postala važan element njegova identiteta“. VLATKO DUSPARIĆ, 1996., 355.
- 7 Navodno je na prostoru *Hornwerka* u prvim desetljećima 18. stoljeća planirana izgradnja bolnice. Međutim, detaljniji podatci o tome nisu pronađeni.
- 8 Danas je građevina u funkciji Športskih objekata grada Osijeka i poduzeća Unikom d.d. za komunalno gospodarstvo.
- 9 Na prostoru *Hornwerka* izgrađeni su „sadržaji proizvodnje i prometne infrastrukture. Time je ovaj dio utvrđenja u najvećoj mjeri degradiran budući da se takva namjena cijelog predjela održala sve do početka 21. stoljeća“. DAMIR KRAJNJK, 2011., 49.
- 10 Konzervatorsko-restauratorska istraživanja opisana su u elaboratu: IRENA PAUK SILI, Osijek, *Hornwerk*. Vojna upravna zgrada i konjušnica. Elaborat konzervatorsko-restauratorskih istraživanja unutrašnjosti i pročelja, Hrvatski restauratorski zavod, Restauratorski odjel Osijek, 2013. Voditeljica programa je Irena Pauk Sili, a istraživanja su izveli: Željko Hnatjuk, Dejan Pajić, Marko Buljan i Tihana Popinjač. Za izradu grafičkih priloga korišteni su nacrti zatečenog stanja iz Agencije za obnovu osječke Tvrđe koje je

2010. godine izradio Ured ovlaštenog arhitekta (arh. Srećko Lovrinčević, dipl. ing.) iz Osijeka. Obrada nacrtu i izrada grafičkih priloga: Vesna Giener i Irena Pauk Sili.

11 O planovima izgradnje detaljno je pisao IVE MAŽURAN, 1996., 9.

12 Samo godinu dana nakon odlaska turske vojske iz Osijeka, točnije 1688., carski vojni inženjeri uočavaju slabe točke utvrđenja i izrađuju projektne planove za utvrđivanje zatečenih gradskih struktura. Kao najslabiju točku obrane grada prepoznaju uzvišenje s istočne strane, na čijem mjestu grade novu vanjsku utvrd u obliku roga, tzv. *Hornwerk*. SONJA GAČINA, GRGUR MARKO IVANKOVIĆ, 1996., 18.

13 Osječka Tvrđa, Plan obnove i oživljavanja, Urbanistički Institut SR Hrvatske, Zagreb, 1976.

14 NSK, zbirka nacrtu i planova, Tlocrt i presjek velike *Hornwerk* vojarne, Utvrda Osijek, 1810., XI-SK-J-162.

15 Možemo pretpostaviti da se radi o izvornom izgledu velike *Hornwerk* vojarne iz vremena izgradnje s početka 18. stoljeća. Naime, na izvještajno-projektom planu iz 1715. godine na pravokutnom obrisu velike vojarne ucrtan je poprečni hodnik koji izduženu građevinu dijeli na dva simetrična dijela, što je identično tlocrtu zatečenog stanja iz 1810. godine.

16 NSK, zbirka nacrtu i planova, Tlocrt i presjek male *Hornwerk* vojarne, Utvrda Osijek, 1810., XI-SK-J-158.

17 Mala *Hornwerk* vojarna sagrađena je kao slobodnostojeći objekt, okomito na zgradu velike *Hornwerk* vojarne. Glavnim, sjevernim pročeljem okrenuta je praznom, ograđenom prostoru. Zapadnim pročeljem usmjerena je prema cesti za baranjski most, a južnim i istočnim prema autopraonici i ograđenom prostoru Vrtnog centra.

18 Kao i u velikoj vojarni, spavaonice su imale krevete na kat.

19 Restauratorskim sondama utvrđeno je da su drugi i treći otvor nastali naknadno.

20 NSK, zbirka nacrtu i planova, Tlocrt i presjek velike *Hornwerk* vojarne, Utvrda Osijek, 1810., XI-SK-J-162

- 21 „...velika vojarna može se preinačiti u službenu, ukoliko to njezina lokacija i način gradnje dopušta.“
- 22 Snimke smještaja za Garnizon Osijek, carsko kraljevska velika *Hornwerk* vojarna, 1880. god.; Zbirka nacrti i planova, Državni arhiv u Osijeku.
- 23 Na snimci smještaja svaka je prostorija numerirana, s detaljno upisanom namjenom i označenim otvorima.
- 24 One su nekad bile u funkciji topničkog garnizona.
- 25 HR-DAOS-6 Predmetni spisi: *Kr. županijska oblast u Osieku. Popis spisah glede gradjevne dozvole za smještanje kadra ulanske pukovnije, br. 7411:1904.*
- 26 HR-DAOS-6 Pred. sp.: Zapisnik, 13. 6. 1904., br. 7411:1904.
- 27 HR-DAOS-6 Pred. sp.: Zapisnik, Mnijenje županijskog fizika, 13. 6. 1904., br. 7411:1904.
- 28 HR-DAOS-6 Pred. sp.: Zapisnik, Mnijenje županijskog tehničkog izvijestitelja, 13. 6. 1904., br. 7411:1904. „Kako je već kod očevida na licu mjesta ustanovljeno, nalaze se upitni objekti koji bi se imali adaptirati na glavnoj cesti koja spaja Gornji grad preko unutarnjeg grada sa Donjim gradom. Na ovoj se cesti razvija naj živahniji promet u Osieku. Ako bi se dozvolilo uredjenje i smještanje stajah za 50 konja kraj te ceste, promet bi na istoj ne samo trpio već bi prolaznici na cesti došli upravo u pogibelj života, kada bi erarski konji iz dvorišta na cestu izašli, jer je ta cesta dosta uzka, vijugasta, imade samo jedan kolnik za pješake a osim velikog kolnog prometa obći na istoj još i tramvaj. Promet na cesti bi bio često spriječen, jer bi se za te staje moralo dovažati sijeno, slama i ina hrana a izvažalo bi se đubre. To su tako veliki stvorovi koji kad zakreću s ulice na dvorište i obratno moraju da časovito zauzmu cijelu širinu ceste. Time bi se spriječio promet kolni, tramvajski i pješački, a radi već spomenutog vijuganja ceste moglo bi često doći i do sukoba pojedinih kola međusobno. Obzirom na to da te staje ne mogu dobiti s nijedne druge strane ulaza, to se ta pogibelj ne bi dala nikakvim načinom spriječiti.“
- 29 HR-DAOS-6 Odluka je donesena na temelju zapisnika od 27. lipnja 1904. i izvještaja gradskih povjerenika od 13. 6. 1904. godine. Pred. sp.: Zapisnik sjednice gr. poglavarstva, 17. 8. 1904., br. 18922:1904.
- 30 Isto.
- 31 HR-DAOS-6 Pred. sp.: Dopis, 15. 11. 1904.
- 32 HR-DAOS-6 Pred. sp.: Dopis, 2. 3. 1905.
- 33 HR-DAOS-6 Pred. sp.: Zapisnik povjerenstva sl. i kr. grada Osijeka, 3. 5. 1905.
- 34 Iz zapisnika povjerenstva slobodnog i kraljevskog grada Osijeka zaključujemo da planirani radovi na adaptaciji vojarni i njihovu ograđivanju nisu počeli prije svibnja 1905. Tijekom istraživanja arhivskog gradiva utvrđeno je da pisanih podataka o početku, tijeku i završetku radova nema. Stoga je odlučeno da se u kronologiji građevinskog razvoja izvedeni radovi s početka 20. stoljeća definiraju prema godini izrade projektnih planova, a to je 1904. godina.
- 35 HR-DAOS-6 Pred. sp.: Zapisnik, Mnijenje županijskog tehničkog izvijestitelja, 13. 6. 1904., br. 7411:1904.
- 36 Vidi sl. 18. Projektni plan o novom ograđivanju u *Hornwerku*.
- 37 DAO, zbirka planova i nacrti, Projektni plan adaptacije (list A) velike *Hornwerk* vojarni za konjaničku postrojbu, autor Štejnjar, 30. ožujka 1904. godine.
- 38 Okrenuta je glavnim, zapadnim pročeljem prema paralelno položenoj cesti za baranjski most i prema istočnom dijelu Tvrdje. Sjevernim pročeljem usmjerena je na Ulicu cara Hadrijana i zgradu Gradskog prijevoza putnika Osijek (GPP), odnosno tramvajsku remizu. Istočnim pročeljem građevina je okrenuta prema ograđenom dvorištu, a južnim prema ograđenom prostoru Vrtnog centra.
- 39 Godine 1880. ta je velika prostorija nastala spajanjem prostorija 12 i 26.
- 40 Iz predloženog nacrti tri su konjušnice imale 100,49 m², a posljednja u nizu 105,79 m².
- 41 Navedene prostorije 14 i 15 nekoliko su puta mijenjale namjenu. Izvorno se na njihovu mjestu protezao poprečni hodnik s tavanskim stubama koji je oko 1880. pregrađen na dvije prostorne jedinice manjeg formata. Prilikom konzervatorsko-restauratorskih istraživanja sondirana je svaka prostorija velike vojarni te je svakoj dodijeljen broj radi lakšeg bilježenja osnovnih karakteristika. Vidi prilog Faze izgradnje (sl. 13.).
- 42 Grede su iznad svake vute spojene metalnim klanfama.
- 43 Na konjušnicama su sačuvane dvije vrste drvenih dvokrilnih vrata jednostavnog oblikovanja s početka 20. stoljeća. Stariji tip vrata ima podni usadni ležaj za drveni stup i gornji metalni nosač. Taj tip vrata ima ukrute od plosnatog metalnog profila. Nešto kasniji tip vrata ima uzidane metalne šarnire u zidu.
- 44 DAO, zbirka planova i nacrti, Projektni plan adaptacije (list B) velike *Hornwerk* vojarni za konjaničku postrojbu, autor Štejnjar, 30. ožujka 1904. godine.
- 45 DAO, zbirka planova i nacrti, Projektni plan o novom ograđivanju u *Hornwerku* i Situacija *Hornwerka* u Osijeku, autor Štejnjar, svibanj 1904. godine. Na nacrtu je tlocrtno prikazan položaj velike i male vojarni unutar fortifikacijskog sklopa *Hornwerka*. Osim vojarni, ucrtani su i drugi objekti namijenjeni vojsci. U legendi se navode ondašnji nazivi objekata te njihova prenamijena. Velika vojarna prenamijenjena je u zajednički boravišni prostor – vojarnu za 12. ulansku (konjaničku) pukovnicu.
- 46 Građevina je konstruktivno u lošem stanju, a veliki je problem krovšte zapadnog krila, čija je konstrukcija dotrajala. Privremeno rješenje su postavljene zatege koje drže krovne grede i sprečavaju urušavanje krovšte.
- 47 Danas su prostorije u funkciji radionica, skladišta, kuhinje, trgovine, ureda i sanitarnog čvora. Većina ih u podgledu ima štukaturu, a u nekoliko je prostorija sačuvan i drveni strop. Na stropovima prostorija sjevernog krila pronađeni su ostaci šablonskog oslika.
- 48 Kompletan vanjski prozorski stolarija je raznovrsna i ugrađivana je tijekom prve i druge polovice 20. stoljeća, od dvostrukih dvokrilnih prozora sa zaštitnim rešetkama ili bez njih, do recentne drvene i PVC stolarije.
- 49 Na mnogim su mjestima uočene pukotine u zidovima, trusna žbuka i prodor oborina u unutrašnjost objekta. Primijećen je i prodor kapilarne vlage u zidovima.

50 Iznad konjušnica je krovšte pokriveno dvostruko utorenim crijepom, između dva protupožarna zida biber-crijepom sa sustavom krunskog pokrivanja i na sjevernom krilu standardnim pokrivanjem biber-crijepom. Cijelo krovšte zapadnog pročelja pokriveno je jednoobrazno – dvostruko utorenim crijepom. Kro-

višta su zaključena sljemenjacima s nosom. Zatečena su četiri zidana i žbukana dimnjaka na zapadnom i jedan na sjevernom krilu. Krovne plohe raščlanjene su metalnim krovnim prozorima iz 1930-ih godina. Pročelja imaju strehu od pune drvene građe.

Izvori

Državni arhiv u Osijeku, HR-DAOS-6 Gradsko Poglavarstvo slobodnog i kraljevskog grada Osijeka; Predmetni spisi; Zbirka planova i nacrti; Snimka smještaja za garnizon Osijek, carsko kraljevska velika *Hornwerk* vojarna, 1880.; Snimka smještaja za garnizon Osijek, carsko kraljevska mala *Hornwerk* vojarna, 1880. Projektni plan adaptacije (list A) velike *Hornwerk* vojarne za konjaničku postrojbu, 1904.; Projektni plan adaptacije (list B) velike *Hornwerk* vojarne za konjaničku postrojbu, 1904. Projektni plan o novom ograđivanju u *Hornwerku*, 1904.

Agencija za obnovu osječke Tvrđe, ZLATKO UZELAC, Tvrđa Osijek, Urbanističko-konzervatorska studija prostora bastione trase

i vanjskih utvrđenja, Prijedlog programskih i urbanističko konzervatorskih smjernica za urbanistički plan uređenja Tvrđe, (knjiga 2), Studio X, Zagreb, 2009.

Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu, Zbirka planova i nacrti osječke Tvrđe; Tlocrt i presjek velike *Hornwerk* vojarne, Utvrda Osijek, 1810., XI-SK-J-162; Tlocrt i presjek male *Hornwerk* vojarne, Utvrda Osijek, 1810., XI-SK-J-158

Ministarstvo kulture RH, Uprava za zaštitu kulturne baštine, Konzervatorski odjel u Osijeku; Dokumentacijska građa Konzervatorskog odjela Osijek

Literatura

VLATKO DUSPARIĆ, Urbanistički razvoj, *Od turskog do suvremenog Osijeka*, Osijek, 1996., 354–256.

SONJA GAČINA, GRGUR MARKO IVANKOVIĆ, *Planovi i vedute Osijeka*, katalog izložbe (Muzej Slavonije, Osijek, 5. srpnja do 15. listopada 1996.), Osijek, 1996.

DAMIR KRAJNİK, *Preobrazba bastionskih utvrđenja u europskim i hrvatskim gradovima*, *Acta Architectonica*, Znanstvene monografije, 8, Zagreb, 2011.

IVE MAŽURAN, Osnivanje novih naselja, *Od turskog do suvremenog Osijeka*, Osijek, 1996., 8–18.

RADOVAN MIŠČEVIĆ, *Osječka Tvrđa, Plan obnove i oživljavanja*, Urbanistički Institut SR Hrvatske, Zagreb, 1976.

ZLATA ŽIVAKOVIĆ-KERŽE, *Urbanizacija i promet grada Osijeka na prijelazu stoljeća (1868. – 1918.)*, Osijek, 1996.

Summary

Irena Pauk Sili

THE LARGE AND SMALL HORNWERK BARRACKS IN OSIJEK – CHRONOLOGY OF CONSTRUCTION

The article examines the chronology of construction of the Large and Small Hornwerk Barracks in what used to be the eastern fortification of the Tvrđa in Osijek: the *Hornwerk*, i.e. a hornwork that gave it its name. This historical space and associated buildings have seen major transformations over the course of their history. In the period prior to its construction – the late 17th century, to be precise – this space was considered a weak spot for the town defence, owing to a slight elevation at the east side of the fort. Conversely, today it suffers from circumstances resulting from the demolishing of city walls that has left this space unconnected to the remainder of the city, undefined and degraded, along with the remains

of the Baroque barracks, which continue to deteriorate. Since the barracks in this historical space have not thus far been researched, this article offers a comprehensive survey of their history to the present day. On the basis of historical and archival as well as conservation research, it was determined that both barracks originated at the same time, in the first half of the 18th century, and that their construction phases can be traced by studying historical plans and blueprints from 1810, 1880 and 1904, compared to and corroborated by the material finds.

KEYWORDS: *Osijek, Tvrđa [citadel], Hornwerk, Large and Small Barracks, stables, construction phases, conservation research*